

Nyelvészeti bevezető

Nyelvi adatok feldolgozása – 2019/20 tavasz
2. óra

Simon Eszter

MTA Nyelvtudományi Intézet

1. Közkeletű nézetek a nyelvről

2. A nyelvi szerkezet

Fonetika és fonológia

Morfológia

Szintaxis

Szemantika

Közkeletű nézetek a nyelvről

- amihez mindenki ért: foci, politika, nyelvészet...
- nyelvhasználat, nyelvszabályozás, oktatás
- a nyelv nyilvános viselkedésforma → könnyű észrevenni és bírálni
- preskripció ↔ deskripció

változás =? romlás VAGY változás =? komplexebbé válás

- Az ugyanarra a célra használt *tömörebb* kifejezéseknek jobb az esélyeik, mint a terjengőseknek.
- A jobban *megkülönböztethető* kifejezéseknek jobb az esélyeik, mint a több mindennel könnyen összekeverhetőknak.
- A *valamilyen részrendszerbe jobban illeszkedő* kifejezéseknek jobb az esélyeik, mint a rendszerből kilógóknak (különösen, ha nem túl gyakoriak).
- A *társadalmilag* (különösen az új generáció számára) fontosabb dologra utaló, a nagyobb presztízst sugárzó, a csoportazonosságot jobban jelző stb. kifejezéseknek jobb az esélyeik.

<https://qubit.hu/2018/10/07/javul-egy-nyelv-amikor-valtozik>

a nyelvek különböznek, de mindegyik

- megfelel beszélői társadalmi és pszichológiai igényeinek;
- érdemes arra, hogy tudományosan vizsgálják;
- értékes információkat nyújthat az emberi természetről és társadalomról

példa

you can do it ~ megcsinálhatod

Sapir-Whorf-hipotézis

- **nyelvi meghatározottság:** a nyelv meghatározza a gondolkodást
- **nyelvi relativizmus:** egy bizonyos nyelvben kódolt megkülönböztetések más nyelvben nem találhatók meg

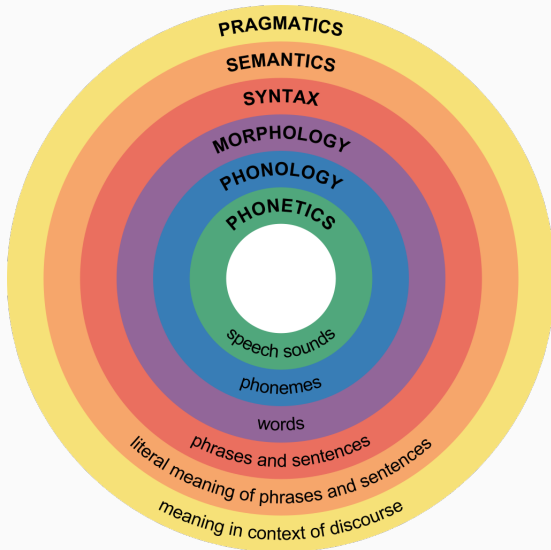

- cáfolat: fordítás
- gyenge változat: a nyelv befolyásolja a gondolkodást (pl. vönsázöki)
- van-e valamire szó a nyelvben? → nyelvújítás

példák

- **szóképzés:** *társadalom*, *mindeményedelem* 'egyetem'; *elnök*, *restnök* 'lajhár'; *idomár*, *szaladár* 'strucc'; *öltöny*, *mozgony* 'gép'; *járulék*, *unadék* 'unalom'; *erény*, *ugrány* 'kenguru'; *értekezlet*, *útnaklat* 'küldetés'; *nyelvész*, *hasonszenvész* 'homeopata'; *kártékony*, *esékeny* 'esendő'; *billentyű*, *maktyú* 'fityma'
- **szóösszetétel:** *csőr* (cső+orr), *delej* (dél+éj), *higany* (híg+anyag), *tevepárduc* (zsiráf), *dalabáj zenér* (fülemüle), *szarvorrú* (orrszarvú), *popont* (kettőspont), *emember* (művelt ember), *kirányú* (centrifugális), *énnenség* (egoizmus)

A nyelvi szerkezet

fonetika: a beszédhangok képzését, közvetítését és észlelését vizsgálja

fonológia: a hangok rendszerbe szerveződését meghatározó elvek felkutatása

fonéma:

absztrakt fogalom, a beszédhangokból absztraháljuk ki a fonémákat az alábbi kritériumok alapján:

- kiegészítő eloszlás: [n] ~ [ŋ]
- szabad váltakozás: /t/ lehet [t] és [t̚] (allofónok)
- fonetikai hasonlóság: [h] ≠ [ŋ]

Magánhangzók

- ivás ~ ívás
- tüzet ~ tűzet
- süt ~ sut
- sör ~ sor
- bor ~ bór

Mássalhangzók

- búb ~ púp
- doboz ~ toboz
- dőre ~ nőre
- bolt ~ volt
- kasza ~ kassza

Nemzetközi Fonetikai Szövetség (International Phonetic Association, IPA)

- 1886-ban alakították franciaországi nyelvtanárok
- jelenlegi nevét 1897-ben kapta
- International Phonetic Alphabet (IPA): nemzetközi fonetikai ábécé
- a fő elv: különböző hangokra különböző jeleket kell használni, és egy hangra egy jelet kell használni, bármely nyelvben is forduljon elő
- annyi latin betűt használ, amennyi csak lehetséges, új betűket és új mellékjeleket csak akkor vesz fel, ha az elkerülhetetlen

THE INTERNATIONAL PHONETIC ALPHABET (revised to 2015)

CONSONANTS (PULMONIC)

© 2015 IPA

	Bilabial	Labiodental	Dental	Alveolar	Postalveolar	Retroflex	Palatal	Velar	Uvular	Pharyngeal	Glottal
Plosive	p b			t d		ʈ ɖ	c ɟ	k ɡ	q ɢ		ʔ
Nasal	m	ɱ		n		ɳ	ɲ	ŋ	ɴ		
Trill	ʙ		ʀ						ʁ		
Tap or Flap		ɸ		ɾ		ɽ					
Fricative	ɸ β	f v	θ ð	s z	ʃ ʒ	ʂ ʐ	ç ʝ	x ɣ	χ ʁ	ħ ʕ	h ɦ
Lateral fricative				ɬ ɮ							
Approximant		ʋ	ɹ		ɻ		j	ɰ			
Lateral approximant			l	ɭ							

Symbols to the right in a cell are voiced, to the left are voiceless. Shaded areas denote articulations judged impossible.

CONSONANTS (NON-PULMONIC)

Clicks	Voiced implosive	Ejectives
ʘ Bilabial	ɓ Bilabial	ʼ Examples:
Ʉ Dental	ɗ Dental/alveolar	ɓʼ Bilabial
ǀ Postalveolar	ɗ Dental	ɗʼ Dental/alveolar
ǃ Palatoalveolar	ɟ Velar	kʼ Velar
ǁ Alveolar lateral	ʄ Uvular	sʼ Alveolar fricative

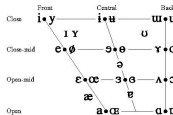
OTHER SYMBOLS

ʌ Voiceless labial-velar fricative	ɕ ʑ Alveolo-palatal fricatives
ʋ Voiced labial-velar approximant	ɭ Voiced alveolar lateral flap
ɸ Voiced labial-palatal approximant	ɸ Smooth-tongue ɸ and ɸ
ɸ Voiceless epiglottal fricative	Affricates and double articulations can be represented by two symbols joined by a tie bar if necessary.
ɸ Voiced epiglottal fricative	
ɸ Epiglottal plosive	

DIACRITICS Some diacritics may be placed above a symbol with a descender, e.g. **ɲ̥**

a Voiceless	ɲ̥ Dental	ɲ̥ Dental	ɲ̥ Dental
ɲ̥ Voiced	ɲ̥ Dental	ɲ̥ Dental	ɲ̥ Dental
ɲ̥ Aspirated	ɲ̥ Dental	ɲ̥ Dental	ɲ̥ Dental
ɲ̥ More rounded	ɲ̥ Dental	ɲ̥ Dental	ɲ̥ Dental
ɲ̥ Less rounded	ɲ̥ Dental	ɲ̥ Dental	ɲ̥ Dental
ɲ̥ Advanced	ɲ̥ Dental	ɲ̥ Dental	ɲ̥ Dental
ɲ̥ Retracted	ɲ̥ Dental	ɲ̥ Dental	ɲ̥ Dental
ɲ̥ Centralized	ɲ̥ Dental	ɲ̥ Dental	ɲ̥ Dental
ɲ̥ Mid-centralized	ɲ̥ Dental	ɲ̥ Dental	ɲ̥ Dental
ɲ̥ Syllabic	ɲ̥ Dental	ɲ̥ Dental	ɲ̥ Dental
ɲ̥ Non-syllabic	ɲ̥ Dental	ɲ̥ Dental	ɲ̥ Dental
ɲ̥ Bilabial	ɲ̥ Dental	ɲ̥ Dental	ɲ̥ Dental

VOWELS

Where symbols appear in pairs, the one to the right represents a rounded vowel.

SUPRASEGMENTALS

ˈ Primary stress	ˌ Secondary stress
ː Long	ˑ Half-long
ˑ Half-long	ˑ Extra-short
ˑ Extra-short	ˑ Minor (foot) group
ˑ Minor (foot) group	ˑ Major (intonation) group
ˑ Major (intonation) group	ˑ Syllable break
ˑ Syllable break	ˑ Linking (absence of a break)

TONES AND WORD ACCENTS

LEVEL

˥ Extra high	˥ Extra high
˦ High	˦ High
˧ Mid	˧ Mid
˨ Low	˨ Low
˩ Extra low	˩ Extra low
˩ Extra low	˩ Extra low
˩ Extra low	˩ Extra low
˩ Extra low	˩ Extra low

Typeface: Doulos SIL (serif); Doulos SIL, IPA font, IPA 5.0 (the symbols)

- morfológia, szóalaktan: a szavak szerkezetét vizsgálja
- a szavakat alkotó legkisebb, jelentéssel bíró egységeket morfémáknak nevezzük
- morféma: a többesszám jele $-(V)k$
- allomorf: $-k$, $-ok$, $-ek$, $-ök$, $-ak$

példák

boldog-talan-ság

rigó-k

beszél-get-és

igen

prefix (dzsamindzsung)

nanggayan guny-bi-yarluga?

who 2DU.A.3SG.P-FUT-poke

'Who do you two want to spear?'

cirkumfix (német, particípium)

ge-seh-en

PTCP-see-PTCP

'seen'

szuffix

rigó-k

oriole-PL

'orioles'

infix (latin, tő: *reliqu-*)

reli<n>qu-ere

leave<PRS>-INF

'to leave'

a nyelv a mondatbeli nyelvtani viszonyokat az alábbiak segítségével fejezi ki:

- **izoláló:** izolált tövek egymás mellé helyezésével, pl. angol *I love you*
- **agglutináló:** a szótőhöz ragasztott toldalékokkal, pl. magyar *szeretlek*
- **flektáló:** a szótő megváltoztatásával, pl. német *Brüder*
- **poliszintetikus:** egy szóba sűrítve, „szómondatokkal”, pl.: lakota *na-wíčha-wa-xʔu*
hear-3PL.UND-1SG.ACT-hear
‘I hear them.’ (UND = undergoer, ACT = actor)

AGGLUTINÁLÓ NYELV-E A MAGYAR?

morfémák:	tő	tbsz.	ALL
morfok:	hajó	k	hoz
morfémák:	tő	1. személy	egyes szám
morfok:	könyv	em	

deriváció: képző, inflexió: jel + rag

- A képzés eredményezhet szófajváltást, az inflexió nem.
- A képzés korlátozottan produktív (egy szemantikailag meghatározott alosztályra vonatkozik), az inflexió viszont teljesen produktív.
- Egyetlen szintaktikai környezet sem követel meg meghatározott képzőkkel létrehozott szóalakokat mások helyett, de adott mondatban csak bizonyos inflexiós végződésekkel ellátott szavak jelenhetnek meg.
- Az inflexió lezárja a szót a képzés előtt, fordítva azonban nem.
- A szótárban az inflexiós alakok nincsenek felsorolva, a képzett szavak viszont meg lehetnek adva.

bázis	bv	pl	br	bj	pl	eset
ház	a	i	m	é	i	ból
kutyá					k	at
vad	ja	i	k			
ős			ötök			ről

- „bv”: birtokviszonyjel: van vagy nincs
- „br”: birtokos rag: szám (egyes, többes) és személy (első, második, harmadik)
- „bj”: birtokjel: van vagy nincs
- „pl”: többesszám jele: egyes vagy többes
- eset: 18 esetrag

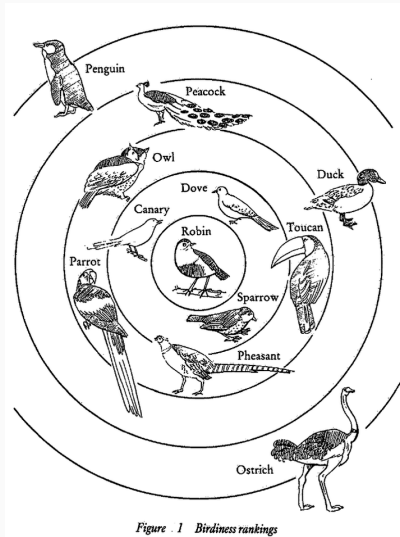
tő	idő/mód	szám/személy
olvas		ok
olvas	t	am
olvas	n	ék
olvas	s	ak

- idő: jelen, múlt, jövő
- mód: kijelentő, feltételes, felszólító/kötő
- szám: egyes, többes; személy: első, második, harmadik
- tárgy határozottsága: határozott vagy határozatlan

összetett igealakok?

- főnevek: *fiú, gép, szépség*
- névmások: *ő, az, ki*
- melléknevek: *boldog, öklömnyi, világos*
- igék: *megy, fél, van*
- adpozíciók (pre-/poszt-): *of, with; mögött, között*
- kötőszók: *és, mert, ha*
- határozószók: *most, hamarosan, gyakran*
- indulatszavak: *jaj, puff*

- kontextus és viselkedés alapján
- koherens szóosztályok: az osztályba tartozó összes szónak ugyanúgy kell viselkednie → pl. *ugrik, sétál, főz*: mindegyiket tudjuk múlt időbe tenni, feltételes módba, és {E,T}/{1,2,3} alakba
- nem akarunk minden újdonság esetén új osztályt felállítani → ez a koherencia ellen dolgozik
- a szófajok nem alkotnak tiszta, homogén csoportokat → skála a szabályos grammatikai viselkedést mutató központi mag és a szabálytalanabb periféria között → prototípus-elmélet (Rosch, 1973)

a mondatok

olyan szerkezetek, amelyek önmagukban állhatnak mint megnyilatkozások, és mondattani szerkezet rendelhető hozzájuk

példák

kért egy könyvet/

gyere be/

a ló elfutott, mert a vonat zajos volt/

*mikor lesz itt a vonat/ esik/

*mikor vonat lesz itt/

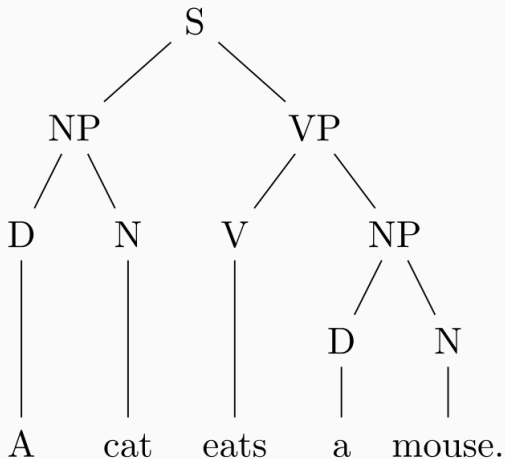
a mondat tehát a legnagyobb, szintaktikai szabályok által meghatározott egység

példa

Hillary couldn't open the windows.

1. a mondatokat tagmondatokra,
2. a tagmondatokat csoportokra,
3. a csoportokat szavakra,
4. a szavakat morfémákra bontjuk

A morfémák a grammatikai vizsgálódások alsó határa, mert azok a legkisebb önálló jelentéssel bíró grammatikaisai egységek. A felső határt pedig a mondatok jelentik, mert nem részei nagyobb grammatikai egységnek.

(((a) (cat)) (eats) ((a) (mouse)))

szabálykészlet, amely biztosítja, hogy a nyelvtan a nyelv minden grammatikus mondatát generálja, de ne generáljon agrammatikus mondatokat

szabályok:

$S \rightarrow NP VP$

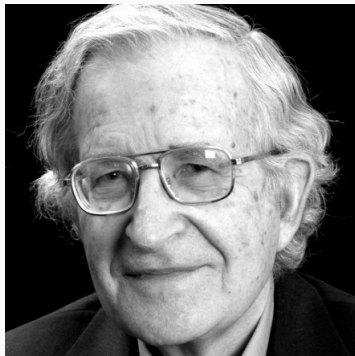
$NP \rightarrow D N$

$VP \rightarrow V NP$

$V \rightarrow \text{eats}$

$D \rightarrow A, a$

$N \rightarrow \text{cat, mouse}$

Függőségi szerkezet

S = Subject (alany), V = Verb (ige), O = Object (tárgy)

szórendi lehetőségek:

Az Erő legyen veled! (SVO)

Az Erő veled legyen! (SOV)

Legyen az Erő veled! (VSO)

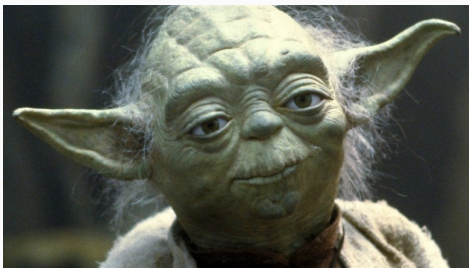
Legyen veled az Erő! (VOS)

Veled legyen az Erő! (OVS)

Veled az Erő legyen! (OSV)

a világ nyelveinek

75%-a SVO (angol, német) vagy SOV (japán, koreai),
10%-a VSO (ír, walesi),
nagyon kevés VOS (malgasz, tzotzil),
néhány OSV vagy OVS (kis amazóniai nyelvek)

Strong with the Force you are.

<https://www.nyest.hu/hirek/yoda-mester-es-a-nyelvtipologia>

- a szemantika a nyelvi jelentés vizsgálata
- jelölő és jelölt között önkényes kapcsolat
- a szavaknak jelentésük van = egy adott mondatban egy bizonyos módon használjuk őket → az egyes szavak és mondatok jelentése vizsgálható
- jelentés és jelöllet

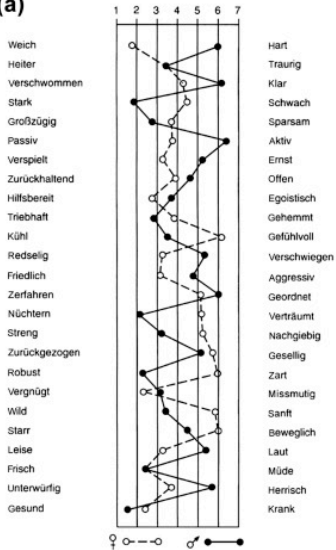
a családi fotók ugyanúgy néznek ki, de a szavaknak más a jelentésük

testvér ~ sister, brother

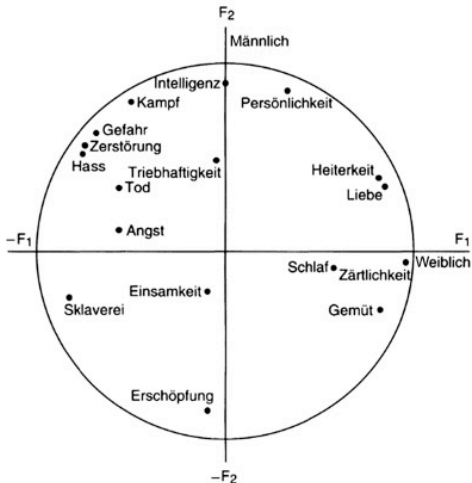
nagymama, nagypapa ~ farfar 'apa apja', morfar 'anya apja', farmor 'apa anyja', mormor 'anya anyja'

SZEMANTIKAI DIFFERENCIÁLÁS (OSGOOD ET AL., 1957)

(a)

(b)

a kompozicionalitás elve:

a mondat jelentése, a mondat szintaktikai szerkezetének ismeretében, levezethető a mondat alkotóelemeinek jelentéséből

DE!

dugába dől, fűbe harap
az anyósom egy oroszlán
jaj de örülök!
meleg van itt, nem?

→ pragmatikai kutatások: a társas interakció során használt nyelv

Házi feladat

1. Számold ki, hány lehetséges ragozott alakja van egy magyar főnévnek! Szöveges indoklással!
2. Számold ki, hány lehetséges ragozott alakja van egy magyar igének! Szöveges indoklással!

határidő: március 2.

Ajánlott irodalom

- David Crystal: A nyelv enciklopédiája. Osiris, Budapest, 2003.
- Kiefer Ferenc (szerk.): Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia. Akadémiai, Kiadó, Budapest, 2000.
- Tótfalusi István: Bábel örökében. Móra Könyvkiadó, Budapest, 1976.